

СИНЕРГЕТИКА МОДАЛЬНОСТЕЙ ЕПІТЕТІВ У СИСТЕМІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано синергетику модальностей епітетів у системі поетичного тексту Т.Г. Шевченка, доведено, що логіка виникнення поетичного смислу ґрунтується на узгодженості, синергії усіх елементів системи, а епітет є одним із референційних засобів співвіднесення поетичного тексту з дійсністю.

Ключові слова: синергетика, епітет, поетична система, модальність.

Сучасні лінгвістичні парадигми все частіше акцентують увагу на дослідженнях мови як діяльності та результатах цієї діяльності. У зміненій системі поглядів єдиною мовною реальією визнається текст, розкриття механізмів створення і функціонування якого стає провідним завданням мовознавців.

Одним із найголовніших функціональних параметрів тексту є модальність. Категорія модальності вивчалася В.В.Виноградовим, І.Р.Гальперіним, А.М.Пешковським, В.З.Панфіловим, З.Я.Тураєвою, О.Н.Журавльовою, О.О.Селівановою та іншими мовознавцями.

Сучасні лінгвісти текстову модальність розглядають як функціонально-семантичну категорію, мовну універсалію, яка є важливим комунікативним елементом, виражає ставлення автора до висловлювання і є питомою властивістю тексту.

На думку І.Р. Гальперіна, текстова модальність особливо рельєфно виявляється у поетичних творах, де суб'єктивно-оцінна характеристика предмета є найголовнішою [2, 115].

За семантичними характеристиками епітет є категоризованим формантом аксіологічної модальності у поетичному тексті. Однак художнім означенням, граматично оформленим як перформативний прикметник, притаманні й інші види модальності. Таке твердження цілком виправдовує думка І.Р. Вихованця: „За стосунком до ознаки прикметник з-поміж ознакових слів найближче стоїть до дієслова, але позбавлений на відміну від останнього процесуально-часових характеристик”[8, 157].

І.Р. Гальперін переконаний, що „найбільш прямим засобом, який реалізує модальність у реченні, є епітет” [2, 116], запевняючи, що об'єктивна модальність взагалі не притаманна художньому тексту [2, 121]. Саме завдяки художнім означенням автор свідомо чи несвідомо характеризує певне явище, подію, особу ліричного героя та у такий спосіб опосередковано розкриває своє ставлення до них.

Метою статті є аналіз у синергетичному аспекті модальностей епітетів у системі поетичного тексту Т.Г. Шевченка, що дасть змогу виявити основні авторські інтенції та з'ясувати особливості рецепції творів митця.

Зважаючи на думки науковців, епітетні конфігурації у поетичному тексті Т.Г. Шевченка вважаємо модальною рамкою – емоційно-оцінним змістом, який нашаровується на предметно-логічну інформацію та об'єктивну модальність, граматикалізовану способами дії дієслів.

Суб'єктивно-модальне значення (аксіологічна модальність) у поезії Т.Г.Шевченка реалізується у дуалістичній моделі „добре-погано”. Ставлення автора до висловленого формує певний патерн художніх означень.

Позитивні емоції та оцінки формують позитивну суб'єктивну модальність (СМ+) – радість, схвалення, зацікавлення: *став чистий, сповідь святая, світ животворящий, путь добрий, літа веселії, день радості, Запорожжя славне* тощо; негативні емоції та оцінки – негативну суб'єктивну модальність (СМ-) – горе, відроза, розчарування і под.: *день беззаконія і зла, дід козлоногий, злодій лютий, лях скажений, народ замучений, недоля тяжкая, раб подлий* тощо. Відсутність будь-яких позитивних чи негативних емоцій та оцінок формує третю групу значень (СМ0) – це так звана нейтральна, нульова або початкова суб'єктивна модальність, яка реалізується лише за протиставленням двох попередніх різновидів СМ: *Дніпр широкий, садок вишневий, ряса довга, скіфи сіроокі, слізюньки дівочі, случай колишній, столиця всесвітня, шапка синя* та ін. Інколи, внаслідок енантіосемії, репрезентант СМ+ за певної конситуації виражає негативну СМ-, таку суб'єктивну модальність кваліфікуємо як амбівалентну: „*Не так тії вороги, Як добрії люди – І окрадуть, жулкуючи, Плачучи, осудять...*”[14, 141.2].

Формуючи у тексті модуси суб'єктивної модальності, інтенційні значення художніх означень аранжують, модифікують й об'єктивну модальність, корелюючи з відповідними предикатами: „*Даєш ти, Господи єдиний, Сади панам в Твоім раю, Даєш високій палати. Пани ж*

неситії, нузаті, На рай Твій, Господи, плюють І нам дивитись не дають З убогої малої хати” [14, 213.40-46]. Ставлення читача до зображуваного формується шляхом асоціацій оцінного характеру, які в більшості своїй викликані ставленням самого автора.

Епітети за своєю природою синсемантичні. Ад’єктивні епітети, характеризуючи предмет, особу, явище, у логічному аспекті стають предикатами того чи іншого носія цієї ознаки, імплікуючи його. З іншого боку, елімінація художнього означення у Шевченкових текстах спричиняє семантичну незавершеність фрази й неінформативність тексту. Порівняйте.: „І помоливсь, що **не правдивим**, А сном **лукавим** розійшлося, **Слізьми-водою** розлилося **Колишнєє святеє диво!**” [14, 100.14]; без епітетів: „І помоливсь, що...сном розійшлося, ...розлилося... диво!”.

Лексико-семантична валентність художніх означень дає уявлення про те, яке саме ставлення до дійсності є основним і специфічним в ідіолекті автора. Наприклад, значною валентністю у поезії Т.Г. Шевченка відрізняються епітети *білий, убогий, великий, веселий, високий, добрий, живий, лютий, лукавий, малий* тощо. У деяких епітетів діапазон сполучуваності обмежений лише декількома словами: *невмиті* діти [13, 369.39], *невмите* небо [14, 117.1], однак і у цьому випадку художні означення залишаються маркерами суб’єктивної інтерпретації дійсності і функціонують у поетичному тексті як оператори аксіологічної модальності: „Тяжко годувати Малих діток *неумитих*” [13, 369.39], „І небо *невмите*, і заспані хвили” [14, 117.1]. Таким чином, коефіцієнт модальності корелює не стільки з частотністю художніх означень, скільки з їх якісними характеристиками, стилістичними настановами автора, його концептосферою.

Тематична дистрибуція епітетів Т.Г. Шевченка досить широка і детермінується лише авторськими інтенціями. Зазвичай цілий комплекс художніх означень конкретної поезії бере активну участь у формуванні багатовимірної категорії – текстової модальності. Наприклад, у вірші „Пророк” Т.Г. Шевченка ряд епітетів, які формують СМ+, - *праведний, святий, господній, праведно, великий, кроткий* - протиставлено художнім означенням, що належать до СМ-, - *замерзлий, лукавий, чужий, лютий, дикий, жестокий* [14, 109]. Емотивно-оцінний аспект епітета накладається на денотативний зміст фрази, естетизуючи у такий спосіб увесь текст: „*Неначе наш Дніпро широкий, Слова його лились, текли І в серце падали глибоко! Огнем невидимим пекли Замерзлі душі...*” [14, 109.6-10]. Текстова модальність виявляється у процесі формування тематичного ряду епітетів, об’єднаних домінантною ознакою (СМ+ або СМ-). Естетичне пізнання базується на різниці потенціалів між структурно-функціональними локусами системи поетичного тексту – епітетами.

Звернула увагу на цю особливість Шевченкової мовотворчості й В.Л.Смілянська. Зокрема, досліджуючи тональність розповіді у поемі «Княжна», помітила, що її формують і визначають експресивно-оцінні епітети (княгиня – «безталанна», «заплакані очі»; княжна – «безталанна», «очі молодії», «чорнобрива, кароока», «сердешна», «свята», «знівечений цвіт»; князь – «приблуда», «аж синій», «грішний болящий в будинках поганих», «скверний гад»; селяни – «голоднії люде») [7, 145].

Синтез об’єктивної й суб’єктивної модальностей варто розглядати як синергетичний процес. Загальний принцип підпорядкування, на думку Г.Хакена, виступає одним з основних механізмів самоорганізації. Цей принцип веде до колосального стиснення інформації. На його підставі у складних системах шляхом редукції може бути виділена невелика кількість змінних, які відіграють роль параметрів порядку [6, 43]. Такими змінними у термінах суб’єктивної модальності можуть бути художні означення, а об’єктивної – предикати.

Модальні оператори суб’єктивної та об’єктивної модальностей виконують спільну функцію уточнення, конкретизації зв’язку, встановлюваного у поетичному контексті. Логіка виникнення поетичного смислу ґрунтується на узгодженості, синергії усіх елементів системи, адже «поетичні тексти наскрізь модальні, причому ця модальність не є лише сумою модальних елементів, розкиданих в окремих реченнях» [2, 115].

Узгодженість частин поетичного світу розглядаємо в аспекті когерентної теорії істини [6, 94], за якої провідним чинником визнається кореляція фрагментів поетичного тексту.

О.О.Семенець стверджує, що будь-яке висловлення в ліричному дискурсі на рівні своєї глибинної структури містить оператор «Я знаю. Вір мені!», а найголовніша передмова кожного твердження з пропозицією *A* в поетичному тексті – «Я переконаю тебе: *A*» [6, 95]. Таким чином, текстова модальність поетичної системи спрямована на те, щоб переконати читача в авторських оцінках зображуваного.

Формування «бажаного можливого» або «небажаного можливого» формується також шляхом синонімічної атракції. Семантична близькість цілого ряду художніх означень моделює

домінанту аксіологічної модальності визначеного контексту: «*Гори мої високії, Не так і високі, Як хороші, хорошії, Блакитні здалека*». [14, 39.1]. Еквівалентність семантичних і граматичних позицій епітетів конденсує енергію текстового фрагмента і здатна впливати на механізми рецепції поетичного твору.

Проте у поетичному світі, де художні образи мають суб'єктивний характер, істинними можуть виявитися водночас висловлення A і $не-A$, наприклад, в оксиморонних епітетних конструкціях: *зрішний рай, дурний розум, веселе лишенько, отечество чуже* і под.: „*Тепер же злої тії доли, Як Бога, ждати довелось. І жду її, і виглядаю, Дурний свій розум проклинаю...*” [14, 19.8]. Провідним конструктивним принципом у такому контексті є нарощення ряду флуктуацій (спонтанні відхилення епітетних параметрів системи від своїх середніх, узвичаєних значень, що описують рівновагу системи як найбільш ймовірний стан її елементів).

Неоднорідні флуктуації, спричинені неординарністю епітетного слововживання (епітети-неологізми, індивідуально-авторські художні означення, стилістично марковані епітетні одиниці тощо) призводять до біфуркацій (розщеплень стану системи на певному етапі її існування), які на текстовому рівні можемо кваліфікувати як порушення симетрії, однорідності тексту: „*Старий недобиток варнак Мені розказував отак Про сю криницю москалеву*” [14, 234.3]; „*А щоб збудить хиренну волю, треба миром, Громадою обух сталить*” [14, 280.11].

Аналіз динаміки поетичної системи Т.Г. Шевченка дозволяє визначити як точки біфуркації текстової модальності значення епітетів, за яких змінюється характер траєкторії формування й рецепції усєї системи через зміну типу або числа станів її рівноваги. Зокрема, біфуркація нерівноважного циклу визначає умови виникнення періоду рівноваги. Наприклад, патерн епітетів поезії „*Перебендя*” дозволяє виокремити декілька чергувань станів рівноваги і динаміки. Зокрема, епітетні конструкції першого нерівноважного циклу *Перебендя сліпий, сіромаха, стара голова*, чергуються із циклічним повторенням сталих ознак ліричного героя – *Перебендя старий та химерний* (рефрен, повторюється тричі у поезії). Другий цикл – *тяжко-важко* заспіває; третій – *сивий ус, стара чуприна, сліні очі, думка орлом сизокрилим літає, ширяє, широкими б'є, сонце високе* (у порівн. про Перебендю), *одинокий, батьку, голубе* [13, 110-112]. Кожен цикл додає нових ознак і по суті є нерівноважним станом системи, оскільки прирощення нових смислів передбачає розвиток, генерацію неіснуючих раніше модальних характеристик. Вірогідність появи кожного наступного епітета у художній тканині твору залежить від попередніх.

Біфуркація зрештою призводить до відносно стійкої фази системи, а окремі режими генерації створюють умови виникнення автоколивань - епітетна конструкція функціонує як точковий центр. Кожен із таких центрів випускає свій хвильовий фронт. Такий дискретний сигнал транслює модальні характеристики поетичної дійсності в уяву читача. У свою чергу, поетичний текст, як нерівноважна система, еволюціонує при зміні будь-якого параметра, стає нестійким.

Математично ці функціональні особливості сформулював В.А.Котельников за допомоги функції з обмеженим спектром [1, 184]. Реалізація випадкового текстового процесу, яка визначена в інтервалі $-\infty < t < +\infty$ і має спектр, обмежений смугою епітетних частот $(0, F_c)$, визначається послідовністю дискретних значень художніх означень в рівновіддалених фрагментах тексту в певний інтервал часу: $\Delta t = 1/2F_c$.

Загалом флуктуаціями можуть вважатися усі явища і процеси, що провокують якісні зміни текстової модальності. Поблизу фазового переходу, тобто переходу від рівноважного стану до нерівноважного, флуктуації посилюються.

Алгоритм розрахунків стійких та нестійких циклів безпосередньо залежить від несподіваних, індивідуально-авторських слововживань.

Зростання рівня складності системи поетичного тексту Т.Г. Шевченка зумовлено також мірою інтимізації художніх означень.

На думку О.Семенець, модальні поетичні контексти мають яскраво виражений верифікаційний характер, причому ступінь істинності в них безпосередньо співвіднесений з мірою ширості [6, 95]. З огляду на це, ознаками граничної ширості характеризуються поезії-рефлексії Т.Г.Шевченка та медитації-відступи філософського, соціально-етичного та історіософського плану: «*Ох, тяжкі ви, безталанні У матері діти!*» [13, 261.196]; «*Отак-то сталося, батьку козачий, Все занехаяли діти ледачі, І свою волю, і твою славу...*» [14, 404.В];

Естетична функція мови поезії виявляється у розгалуженій системі естетичних значень, що актуалізуються у різнотипних образних структурах тропеїчного характеру (метафоричні, метонімічні, оксиморонні епітетні конструкції). Складні тропеїчні утворення моделюють і відповідну текстову модальність. Наприклад, синергія алетичної (логічно неможливе),

епістемічної (припущення) й аксіологічної (добре-погано) модальностей є основою такого контексту: «Якби побачив, нагадав *Веселе та молоде Колишнє* лишенько *лихеє*. Я зарідав би, зарідав!» [14, 100. 11].

Таким чином, синергія модальностей епітетів у поетичній системі Т.Г.Шевченка транслює сугестивність, формує шляхи рецепції творів митця, забезпечує когерентність тексту. Отже, епітет є одним із референційних засобів співвіднесення поетичного тексту з дійсністю, одним із генераторів текстової модальності, який дискретно функціонує у тексті, моделює сигнали авторської присутності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / Ирина Владимировна Арнольд; науч. ред. П.Е. Бухаркин. - [изд. 2-е]. - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. - 448 с. (Лингвистическое наследие XX века).
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / Илья Романович Гальперин. - [изд. 4-е, стереотипное]. - М.: КомКнига, 2006. - 144 с.
3. Колшанский Г.В. Контекстная семантика / Колшанский Г.В. - М.: Наука, 1980.-61 с.
4. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии /Лотман Ю.М. - СПб.: Искусство-СПБ, 1996. - 848 с.
5. Москальчук Г.Г. Структура текста как синергетический процесс / Галина Григорьевна Москальчук. - М.: Едиториал УРСС, 2003. - 296 с.
6. Семенець О.О. Синергетика поетичного слова / Олена Олександрівна Семенець. - Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. - 338 с.
7. Смілянська В.Л. Шевченкознавчі роздуми / Валерія Леонідівна Смілянська; [зб.наук.праць]. - К., 2005. - 492 с.
8. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови./ І.Вихованець, К.Городенська; за ред. І.Вихованця. - К.: Університетське видавництво „Пulsари”, 2004. - 400 с. - Бібліогр.: 391-398.
9. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності / Ткачук В.М. — Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. — 239 с. — Бібліогр.: с. 209-238.
10. Тураева З.Я. Лингвистика текста / Тураева З.Я. - М. 1986. - 127 с.
11. Федоренко О. Засоби вираження суб'єктивної оцінки у ліро-епічних творах Т.Г.Шевченка / Федоренко О. // Матеріали Тридцять четвертої наукової шевченківської конференції. - Кн.2. - Черкаси: Брама, 2003. - С.219-226.
12. Филиппов К.А. Лингвистика текста: Курс лекцій; 2-е изд., испр. и доп. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. - 331 с.
13. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / [редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін.]. - К.: Наукова думка, 2003. - . - (Поетія 1837-1847). Т.1. - 2003. - 784 с.
14. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / [редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін.]. - К.: Наукова думка, 2003. - . - (Поетія 1847-1861). Т.2. - 2003. - 784 с.

В статті проаналізовано синергетику модальностей епітетів в системі поетичного тексту Т.Г. Шевченка, доказано, що логіка виникнення поетичного значення базується на узгодженні, синергії всіх елементів системи, а епітет є одним із референтних засобів співвіднесення поетичного тексту з дійсністю.

Ключевые слова: синергетика, епітет, поетична система, модальність.

The article deals with the analysis of synergetic of epithets' modalities in the system of T.Shevchenko's poetic text, it is proved that the logic of occurrence in the poetic sense is based on the coordination and synergy of all elements of the system, but the epithet is one of referential means of correlation in the poetic text with the reality.

Key words: synergetic, epithet, poetical system, modality.